

УДК 378/(477)

Т. О. Шарненкова,

аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

tsharnenkova@yandex.ru

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КУРСІВ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано особливості організації курсів підвищення кваліфікації неперервної професійної освіти вчителів українських та національних шкіл України другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Акцентовано увагу на діяльності всеукраїнських, окружних та районних курсів підвищення кваліфікації учителів українських та національних шкіл, на зацікавленості педагогів України у підвищенні власної кваліфікації, їх плідній співпраці з ентузіастами освітянського руху, на бажанні займатися самоосвітою.

Ключові слова: *учитель, професійна освіта, самоосвіта, курси підвищення кваліфікації, самокурси, перекваліфікація, педагогічні кадри, національні школи, професійна підготовка.*

Постановка проблеми. Становлення системи неперервної професійної освіти вчителів залишається однією із малодосліджених сторінок історії педагогіки. Вважається, що формування цього напрямку в українській освіті почалося з 60-х рр. ХІХ ст., коли в країні відбулися "великі реформи": ліквідація кріпацтва, реформи місцевого самоврядування, суду, фінансів, армії та освіти. Розвиток індустріального суспільства в Україні вимагав реформ освіти й якісної підготовки вчительських кадрів.

Людство, як і більшість державницьких, національних спільнот, розв'язуючи нагальні проблеми, не є однорідною масою, йому властиве розмаїття світоглядів, традицій, стилю життя і характеру взаємозв'язків на рівні етносів і полікультурності.

У сучасних умовах розвиток української національної освіти й культури, водночас, як і розв'язання проблем виховання культури міжнаціональних стосунків, вимагають вивчення досвіду минулого. На особливу увагу заслуговує питання національно-культурного та освітнього будівництва у другій половині ХІХ ст. – першій третині ХХ століття.

Мета даної статті полягає в тому, щоб з'ясувати та проаналізувати особливості організації курсів підвищення кваліфікації неперервної професійної освіти вчителів українських та національних шкіл України другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття.

Важливим завданням реформування системи освіти досліджуваного періоду були забезпечення навчальних закладів педагогічними кадрами та організація їхньої перепідготовки відповідно до нових радянських реалій.

У другій половині ХІХ ст. зростає потреба в короткочасних курсах, де педагоги могли б ознайомлюватися з новаціями у суспільному житті та відкриттями у сфері науки і техніки. 16 березня 1874 р. видається спеціальний Циркуляр Міністерства народної освіти про організацію тимчасових педагогічних курсів для вчителів початкової освіти, а 5 серпня 1875 р. – Положення про тимчасові курси для вчителів і вчительок початкових народних училищ. У Циркулярі зазначалося, що метою його запровадження є "поновлення знань учителів та їх вдосконалення" [1].

У спеціальному збірнику постанов Міністерства народної освіти йшлося про необхідність створення курсів для вчителів при учительських інститутах, а також передбачалось фінансування педагогів, що відряджалися на ці курси. Для бажаючих навчатися навіть установлювалися цільові стипендії, створювалися сприятливі умови, щоб зацікавити молодих учителів [2: 302].

Викликав здивування і той факт, що навіть учителі, які здобували професійну освіту, часто мали "абсолютно незадовільну підготовку до тієї надзвичайно важливої справи народної освіти, яку їм доводиться виносити на своїх плечах" [3: 75]. А. Ковальов, автор оглядової статті у журналі "Русская школа", зазначав, що на перших курсах підвищення кваліфікації у організаторів виникали сумніви не лише щодо належного освітнього рівня вчителів, але й щодо їх профпридатності. Рекомендувалося проводити письмові опитування, де потенційним слухачам необхідно було описати стан школи, методи викладання, які застосовуються ними на уроках, отримане виховання, стаж роботи, величину заробітної плати тощо. Зібраний матеріал мав слугувати основою для розробки лекцій. Курсистам влаштовували практику в гімназіях, де вони знайомилися з новітніми методами роботи [3: 76].

Проте, навіть такий серйозний підхід не гарантував одразу ж якісних результатів. Незважаючи на спроби самодержавства пристосувати освіту до потреб імперії, ситуація залишалася досить складною. У повітових школах відчувалася постійна нестача кваліфікованих педагогічних кадрів. Серед основних причин подібної ситуації можна виділити низький рівень оплати праці вчителів; брак нормального житла; незадовільні соціально-побутові умови; постійний тиск з боку керівництва.

Необхідність запровадження вчительських курсів була зумовлена потребою у поновленні знань, поширенні передових методичних напрацювань, оволодінні найкращими практичними навичками викладання предметів. Після завершення курсів здавалися письмовий та усний звіти про виконану роботу. Тобто, потрібно було витримати іспит перед спеціальною комісією. Ті вчителі, які успішно його склали, отримували, сплативши в казну 4 крб 50 коп., свідоцтво встановленого зразка. Учителів, які під час навчання виявили кращі знання і сумлінність, могли звільняти від підсумкового іспиту [4: 111].

Згідно Правил 1875 р. вчителі, які хотіли відвідувати курси, мали подати заявку у відповідні керівні органи освіти не пізніше, ніж за три місяці до початку занять. Обов'язково передбачалося, що курси працюватимуть лише протягом літніх канікул 4 – 6 тижнів.

Лекторами чи організаторами практичних занять мали виступати відомі вчителі, науковці, професура, представники керівних органів освіти. Окрім коштів органів місцевого самоврядування, до фінансування курсів залучалися спонсорські внески [5: 166].

Відвідувачі перших курсів зауважували їх певні недоліки, а саме:

– відсутність вікової диференціації слухачів (молодим вчителям було нецікаво слухати лекції аналогічного змісту з університетськими);

– недостатньо враховувався рівень педагогічного досвіду курсистів (іноді на практичні заняття виносилися методики, давно відомі переважній більшості);

– нераціональна часова організація (лекції проводилися у другій половині дня, ранкові години залишалися вільними).

Утім, архівні матеріали свідчать про те, що інтерес вчительства до системи підвищення кваліфікації з часом постійно зростав. На різних літніх курсах, у тому числі влаштованих управлінням Київського учбового округу, одночасно перебували від 300 до 500 учителів різних предметів. Причому велика кількість слухачів власним коштом сплачувала витрати на дорогу і перебування на курсах. Ті, хто мав бути зарахованим до складу курсистів, проходили відповідне письмове опитування – тестування. Якщо виявлені знання видавалися організаторам недостатніми, то вчителі без компенсації матеріальних витрат відправлялися додому.

У зв'язку з розпорошеністю архівних матеріалів досить складно відтворити цілісну картину підвищення кваліфікації вчительського загалу кінця XIX – початку XX ст. Курси проводилися при різноманітних навчальних закладах, бібліотеках і музеях. Одними з найбільш знакових стали літні курси 1913 р. при Педагогічному музеї.

Установчі документи обов'язково затверджувалися керівними органами. Відповідно до Циркуляру Міністерства народної освіти від 1913 р. при Педагогічному музеї імені цесаревича Олексія Київським учбовим округом у червні 1913 р. проводилися курси для народних вчителів. Урізноманітнення предметів та ускладнення практикумів свідчить про значне підвищення загальноосвітнього рівня вчительської аудиторії тимчасових курсів, зростання їх професійних вмінь та навичок, посилення інтересу до новітніх досягнень як у педагогічній галузі, так і щодо практичного застосування результатів НТР. Звичайно, столичні курси були у значно кращих умовах, оскільки мали можливість залучати широке коло лекторів, вільно використовувати освітні установи [6: 82]. Але особливістю курсів на Україні було ставлення їх учасників до національного питання.

Перша світова війна і особливо революція 1917 – 1919 рр. мали значний вплив на розвиток освітянської справи. Проте, навіть у складних умовах ведення бойових дій, економічної нестабільності та політичних катаклізмів Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського та Директорія УНР зуміли організувати майже 100 % підвищення кваліфікації усіх учителів українських шкіл та шкіл національних меншин, зокрема польських та єврейських. Революція, окрім загострення суспільно-політичної ситуації, призвела до зростання числа національних шкіл. Відповідно зростала необхідність не лише у професійно підготовлених, але й національно свідомих педагогічних кадрах. Перед Відділом підготовки учителів було поставлено два завдання: дати новій школі нового вчителя та забезпечити заклади освіти необхідною кількістю кваліфікованих педагогів [7: 152].

За роки революції і громадянської війни вчительські кадри були розпорошені. Економічні негаразди і голод змушували педагогів залишати навчальні заклади і влаштовуватися службовцями у різноманітні установи.

Тому вже у 1920 р. Народний комісаріат освіти України розгорнув роботу щодо збереження вчительських кадрів і працевлаштування їх у мережі закладів соціального виховання, що швидко розширювалася. У лютому 1921 року була прийнята постанова "Про облік культурно-освітніх працівників", що передбачала проведення обліку педагогів дошкільних і позашкільних закладів, а також учителів загальноосвітніх шкіл.

Підготовка педагогічних кадрів для молодшого концентру політехнічної школи національних меншин, дошкільних установ, масової позашкільної роботи серед дітей здійснювалася в системі Народного Комісаріату Освіти України, головним чином, педагогічними технікумами.

Проте мережа національних закладів для польської, німецької і інших національностей була недостатньо поширена. Лише в 1933 році нацменпедтехнікуми одержали стабільні учбові плани та програми, але питання із забезпечення національних педтехнікумів програмами з рідної мови і літератури надалі вирішувалося частково.

Виникала потреба в більш кваліфікованих кадрах, які повинні були замінити тих, що не здібні як слід виховувати молоде покоління в дусі поваги і толерантного ставлення до представників інших національностей.

Нестача в національних педкадрах сталася тому, що процес організації національних педтехнікумів йшов нерівномірно з розвитком мережі шкіл окремих нацменшостей.

Також НКО змушений був вживати заходів щодо підготовки вчителів ще й лінією курсів підготовки вчителів – річних і навіть більш коротких.

Внаслідок недовиконання планів по підготовці вчителів, особливо польських і німецьких, стався дефіцит у національних педкадрах.

Питання підвищення авторитету вчителя ставало однією з основних освітніх проблем. Революційні зміни в країні дещо доповнювали і навіть змінювали обов'язки вчителя.

Так, у Житомирському повіті, щоб відібрати кадри, здатні впроваджувати ідеї нової трудової школи, у вересні – жовтні 1921 р. створено комісію для перегляду складу вчителів. Як наслідок роботи комісії у 1921 р. 87 учителів Житомирського повіту, тобто 15 % від загального вчительського складу, остаточно були усунуті від педагогічної праці [8]. Тих учителів, котрі були допущені до педагогічної діяльності, потрібно було, так би мовити, "ідейно загартувати", готуючи до виконання нової місії. Першим кроком планової ідеологізації вчительства мали стати заходи, спрямовані на перепідготовку і підвищення кваліфікації педагогічного персоналу. Народний комісаріат освіти вважав цю справу одним із стратегічних напрямів у забезпеченні навчальних закладів кваліфікованими педагогічними кадрами [9].

Водночас з'явилась і така форма перепідготовки вчителів, як самокурси. В основу цієї форми закладалась нова методика самостійного набуття знань, необхідних для здійснення навчального процесу за спеціально розробленим і затвердженим індивідуальним планом. Найбільш популярними були короткотривалі курси, що проводилися переважно влітку. Сюди направляли молодих педагогів, які ще не мали необхідного педагогічного досвіду.

Головним завданням перед керівництвом НКО стояла перепідготовка педагогічних кадрів, яка була спрямована так само на удосконалення їхньої педагогічної майстерності, засвоєння нових методик навчання, підвищення загальноосвітнього рівня вчителів. Водночас ідеологічні аспекти навчання систематично вкраплювались у педагогіку і методику навчального процесу як невід'ємна складова державної освітньої політики.

Але коли такі причини вимагали перепідготувати вчителів взагалі, то ще складніші обставини зумовлювали справу перекваліфікації серед педперсоналу національних шкіл. "Завдання партії полягає в тому, щоб допомогти трудовим масам народів невеликоросів наздогнати центральну Росію, що пішла вперед, допомогти їм: а) розвинути й укріпити у себе радянську державність у формах, відповідних національно-побутовим умовам цих народностей; б) розвинути й укріпити у себе, що діють на рідній мові, суд, адміністрацію, органи господарства, органи влади, складені з людей місцевих, знаючих побут і психологію місцевого населення; у) розвинути у себе школу, театр, клубну справу і взагалі культурно-просвітницькі установи на рідній мові; г) поставити і розвинути широку мережу курсів і шкіл як освітнього, так і професійно-технічного характеру, на рідній мові" [10: 80].

На початку 20-х років ХХ століття рівень роботи з багатонаціональним контингентом в школі був низьким. Це і не дивно. В основному вчителем у школі був молодий інтелігент відповідної нацменшини, що закінчив, в кращому випадку, середню школу. Значна ж частина педперсоналу – це молодий робітник або робітниця, що пробули три або шість місяців на короткотермінових курсах соцвиху [11: 50].

Отже, зрозуміло, чому перепідготовці вчителів, зайнятих у справі виховання культури міжнаціональних стосунків учнівської молоді, приділяли важливе значення.

Перший рік перепідготовки відбувався під знаком засвоєння основних політичних знань, основ марксизму та лєнінізму. Оскільки завдання на цьому етапі були однакові, тому перепідготовка вчительства провадилась на загальних курсах, у загальних гуртках, колективах та семінарах.

У 1924 р. створюється бюро з перепідготовки вчителів у центрі, губерніях і округах. Поряд із перепідготовкою учителів українських і російських шкіл, Народний комісаріат освіти здійснював роботу з перепідготовки вчителів для національних шкіл: єврейських, німецьких, польських, болгарських та ін. Протягом 1924 – 1925 рр., як зазначають звіти Волинської окружної інспектури народної освіти, організовано і проведено 4 конференції національних робітників: польських (1), єврейських (2), німецьких (1) [12]. До порядку денного конференцій включались різні питання, зокрема: міжнародне становище, дитячий рух, звіти губернських та окружних інспекторів і, нарешті, питання про перепідготовку педагогів для національних шкіл.

У 1925-1926 рр. перепідготовка вчителів для національних шкіл здійснювалася завдяки діяльності 26-денних курсів.

Маючи на увазі необхідність довести якість роботи культосвітніх установ нацмену до рівня загальних та виконання постанови Малої Президії ВУЦВКу з дня 10 серпня б. р., протокол № 126 / 268, Наркомосвіта запропонувала вжити належних заходів для підвищення кваліфікації вчительства та політосвітніх робітників нацмен, зокрема польських, шляхом місцевих курсів перепідготовки, посилання робітників Нацмену на центральні курси, а також забезпечення їх методичною літературою мовами нацмен. Особливо зверталась увага на необхідність зміцнити політосвітню роботу з національними меншинами через підвищення матеріальної бази хат-читалень та їхнього забезпечення мінімальною кількістю штатних робітників [13: 40].

Висновки. Отже, у другій половині XIX ст. – першій третині XX століття було здійснено значну роботу з організації діяльності всеукраїнських, окружних та районних курсів підвищення кваліфікації учителів українських та національних шкіл. Найбільш характерною ознакою цього напрямку педагогічної освіти можна вважати те, що значна увага приділялась не професійній підготовці вчителів, а підвищенню їхньої політичної свідомості. Саме цей факт більшість дослідників вважають однією із причин низької ефективності педагогічних курсів. Питання співвідношення національного і політичного, раціонального й ідеологічного постійно домінувало при вирішенні питань кадрових призначень в освітніх закладах.

Перспектива подальших досліджень. Історія становлення системи неперервної професійної освіти вчителів в Україні досить складна, сповнена протиріч, злетів і втрат, як і історія української державності. Проте виявлені нами матеріали свідчать про зацікавленість педагогів України в підвищенні власної кваліфікації, їх плідну співпрацю з ентузіастами освітянського руху, бажання займатися самоосвітою. Отже, професійна самоосвіта вчителя в Україні має глибоке коріння і заслуговує на подальше дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Фальборк Г. Настольная книга по народному образованию / Г. Фальборк. – Т. 2. – СПб, 1901. – С. 1473–1479.
2. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Алфавитный указатель. 1801–1881. – СПб., 1888. – С. 302–303, 510.
3. Ковалев А. А. Очерк возникновения и развития учительских курсов и съездов в России / А. А. Ковалев // Русская школа. – 1905. – № 12. – 75 с.
4. Журнал Министерства народного просвещения. – Сентябрь. – СПб., 1874. – С. 111–115.
5. Журнал Министерства народного просвещения. – Октябрь. – СПб., 1875. – С. 166–172.
6. Борзов А. География на летних учительских курсах / А. Борзов // Вестник воспитания. – 1914. – Январь. – 82 с.
7. Проект влаштування на Україні літніх курсів для вчителів єдиної трудової школи // Шкільна хроніка. – 1919. – № 4. – С. 152–154.
8. ДАЖО – Ф. Р – 2594. – Оп. 1. – Спр. 119.– Арк. 22.
9. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО) – Ф. Р 2594. – Оп. 1. – Спр. 119.– Арк. 21.
10. Тахо-Годи А. Подготовка вузовских кадров нацмен / А.Тахо-Годи // Революция и национальности. – 1930. – № 6. – С. 80–87.
11. Макогон А. Перепідготування вчительства нацменшостей / А. Макогон // Робітник освіти. – 1925. – № 3. – С. 50–52.
12. ДАЖО – Ф. Р – 266. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 24.
13. Про забезпечення установ Нацмену кваліфікованим педперсоналом та матеріальне їх забезпечення. 15 вересня 1926 року № 49801/км.13 // Бюлетень НКО України. – 1926. – № 13. – 40 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Fal'bork G. Nastol'naiia knyga po narodnomu obrazovaniu [Resource Book on the Folk Education] / G. Fal'bork. –Т. 2. – SPb, 1901. – S. 1473–1479.
2. Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniia. Alfavitnyy ukazatel' [The Collection of Provisions on the Ministry of Folk Education. Alphabetic Pointer]. 1801–1881. – SPb., 1888. – S. 302–303, 510.
3. Kovaliov A. A. Ocherk vznikoneniya i razvitiia uchitel'skikh kursov i s'ezdov v Rossii [The essay on the Establishment and Development of Teaching Courses and Meetings in Russia] / A. A. Kovaliov // Russkaia shkola [Russian School]. – 1905. – № 12. – 75 s.
4. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia [The Ministry Journal on the Folk Education]. –Sentiabr'. – SPb., 1874. – S. 111–115.
5. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia [The Ministry Journal on the Folk Education]. — Oktiabr'. – SPb., 1875. – S. 166–172.
6. Borzov A. Geografiia na letnikh uchitel'skikh kursakh [Geography on Summer Teaching Courses] / A. Borzov // Vestnik vospitaniia [The Educational Journal]. – 1914. – yanvar'. – 82 s.
7. Proekt vlashtuvannia na Ukraini litnikh kursiv dlia vchyteliv yedynoi trudovoi shkoly [The Establishment Project of Summer Courses for Teachers of the Common Working School] // Shkilna khronika [School Chronicle]. – 1919. – № 4. – S. 152–154.
8. DAZhO [The State Archive of Zhytomyr Region]. – F. R – 2594. – Op. 1. – Spr. 119.– Ark. 22.
9. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyr's'koi oblasti (dali DAZhO) [The State Archive of Zhytomyr Region]. – F. R 2594. – Op. 1. – Spr. 119.– Ark. 21.

10. Takho-Godi A. Podgotovka vuzovskikh kadrov natsmen [The Academic Staff Preparation of Ethnic People] / A. Takho-Godi // *Revoliutsiya i natsional'nosti* [Revolution and Nationalities]. – 1930. – № 6. – S. 80–87.
11. Makogon A. Perepidgotuvannia vchytel'stva natsmenschostei [The Retraining of Teachers of Ethnic People] / A. Makogon // *Robitnyk osvity* [An Educational Worker]. – 1925. – № 3. – S. 50–52.
12. DAZhO [The State Archive of Zhytomyr Region]. – F. R – 266. – Op. 1. – Spr. 20. – Ark. 24.
13. Pro zabezpechennia ustanov Natsmenu kvalifikovanyim pedpersonalom ta material'ne yikh zabezpechennia. 15 veresnia 1926 roku № 49801 / km.13/ [On the Supply of Ethnic Establishments with the Qualified Staff and the Financial Support. 15 September 1926 № 49801 / km.13/ // *Biuleten' NKO Ukrainy* [The Bulletin of the Folk Defense Commissariat]. – 1926. – № 13. – 40 s.

Матеріал надійшов до редакції 24.04. 2014 р.

Шарненко Т. А. Организация деятельности курсов повышения квалификации учителей в Украине второй половины XIX – первой трети XX века.

В статье проанализированы особенности организации курсов повышения квалификации непрерывного профессионального образования учителей украинских и национальных школ Украины второй половины XIX – первой трети XX века. Акцентировано внимание на деятельности всеукраинских, окружных и районных курсов повышения квалификации учителей украинских и национальных школ, на заинтересованности педагогов Украины в повышении собственной квалификации, их плодотворном сотрудничестве с энтузиастами образовательного движения, на желании заниматься самообразованием.

Ключевые слова: учитель, профессиональное образование, самообразование, курсы повышения квалификации, самокурсы, переквалификация, педагогические кадры, национальные школы, профессиональная подготовка.

Sharnenkova T. A. The Organization of Courses for Teachers' Further Training in Ukraine in the Second Half of the XIX – the First Third of the XX Century.

This paper analyzes features of training courses for the teachers' continuous professional education and Ukrainian national schools in Ukraine in the second half of the XIX – the first third of the XX century. The attention is focused on the activities of national, regional and district teaching training courses and Ukrainian national school teachers in improving their skills, their fruitful cooperation with enthusiasts of the educational movement, the desire to educate themselves. It is proved that the formation of the teachers' continuous professional education started in the 60-tieth of the XIX century, when major reforms happened. The development of the industrial society in Ukraine demanded the reform in the education and the teaching staff's quality training. The necessity of introducing teaching courses was caused by the need for the renewal of knowledge. It is emphasized that the considerable attention was paid to the teachers' training and enhancing their political consciousness. It is proved that the relationship between the national and political, rational and ideological always prevailed in matters of educational institutions.

Keywords: teacher, vocational training, self-education, further training courses, self-courses, retraining, teaching staff, national schools, professional training.